

A cselekvő és a szenvedő ragozásról

Harangozó István interjúja

A közeljövőben jelenik meg az Ego School kiadásában Csepli György új könyve, a Meghatározatlan állat, amelyben a szerző a politikai pszichológia mai problémáit tárgyalja.

MH: - Egyre több független értelmiségi és politikai közszereplő emlegeti nem csak a politikai, de a hétköznapi erkölcs kipusztulását, sorvadását is, mint olyan tény, amely az európai kultúrának nemcsak fejlődését, de akár fennmaradását is veszélyeztetheti. Legutóbb Popper Péter pszichológus próbálta körülírni a jelenséget a Kritika hasábjain. Az Ön nézete szerint valóban komoly ez a veszély? Úgy is fel lehet tenni a kérdést: összefügg-e a rendszerszerű amoralitás, például az újfent erős fasiszta eszmeexpánzió a spontán, hétköznapi érzéketlenséggel; agresszióval, bűnözési hullámmal?

- Ebben a kérdésben az a feltételezés bújik meg, miszerint itt nyolcvankilenc-kilencvenben valami hirtelen változás történt, amelynek következtében szilárd, biztos erkölcsi értékek váltak volna semmivé. Csak utalok Hankiss Elemér Diagnózisaira, melyek a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején-közepén születtek, jelentek meg, és az volt a valódi felfedezés bennük, hogy ez a bizonyos erkölcsi erózió elkezdődött már a második világháborút megelőzően. Elkezdődött a háborúra való felkészüléssel, a zsidótörvényekkel, az emberi méltóság intézményes sárbatiprásával. Itt már a század közepe felé olyan hihetetlen kihívások érték az úgynevezett erkölcsi világrendet, hogy legalább egy Morus Tamásnak kellett lennie a talpán annak, aki meg tudott őrizni magában valamifajta szilárd hitet. A másik dolog, amit feltétlenül figyelembe kell venni: a negyvenöt után berendezkedő társadalmi-gazdasági alakulat, amely negyvennyolc után teljes virágjában bontakozott ki, nem volt legitim, hiszen nem konszenzuson nyugodott; egy kikényszerített konformitás volt az alapja, és addig működött, amíg ezt a morális deficitjét feledtetni tudta valamilyen viszonylagos gazdasági teljesítménnyel. Azt sem szabad elfelejtenünk - ezt pedig Kornai János írta le számos alkalommal -, hogy ez a gazdasági teljesítmény a rendszer hirdetett ideológiájával ellentétben soha nem alapult valódi igazságosságot eredményező elveken. Különalkukon alapult, egyfajta speciális korrupción alapult, önkizsákmányoláson alapult - tulajdonképpen a hagyományos erkölcsi értékek folyamatos és szívós tagadásán. A tagadás nyomán jelentkező eszmehiányban azonban egyfajta sajátosan gyakorlatias értékrend mégiscsak kivajúdta magát, és ha a jövőre nézve valamiben bizakodhatunk, akkor az ennek a pragmatikus értékrendnek erősödése, kikristályosodása, minőségi javulása.

MH: – A mai kelet-európai válságjelenségek mintha a nyugati, stabilan polgári társadalom saját, a speciális keleti problémákkal nem terhelt válságának nyomában járnának. Bűnözési hullám, kábítószer-kereskedelem, rasszizmus... Kelet és Nyugat határa - sajnos, egyelőre a negatív jelenségeket tekintve - elmosódni látszik. Úgy tűnik, ez a mostani egy összeurópai

válság.

- Nekem meggyőződésem, hogy a vasfüggöny nem pusztán aktuálpolitikai konstrukció. Szűcs Jenő történész ez irányú kutatásait történelmi tények igazolják; tudvalevő, hogy amikor Churchill, Roosevelt és Sztálin megegyeztek Európa felosztásában, tulajdonképpen Nagy Károly egykori német-római birodalmának határvonalait követték. Ha ezek a határvonalak ezer éven keresztül fenn tudtak maradni, nem látom be, hogy most két-három év alatt el lehetett volna, vagy el lehetne törölni őket. Hihetetlen-szívóssággal állnak fenn - voltaképp a valahai római birodalom egyes törésvonalai mentén - az európai régiók. Ezek a jelenségek, amiket említett, felszínes analógiák csupán; nem jelentik azt, hogy a régiók közti különbség akár a negatívum jegyében eltűnt volna. New Yorkban egy eltévedt pisztolygolyó megöl egy kisgyereket - ez előfordulhat, de ott ezt egy szörnyű dolognak tekintik mindenki. Semmiképpen nem rokonítható ez a tragédia a kelet-európai maffiák egyre aktívabb tevékenységével, hogy a délszláv eseményeket ne is említsük. De még egyszerűbb példa: ha itt, Kelet-Közép-Európában az ember egyszerűen bemegy mondjuk a postára, ott az emberi türelemmel, energiával és idővel való olyan garázda pocsékolást élhet meg, amelyre Nyugaton egyszerűen nem létezik példa. Ha az SZTK-ba megy el, ott már egyenesen az emberi étellel játszanak ugyanilyen gátlástalanul; azon a fajta embertelenségen, kegyetlenségen, életenergia-pusztításon, ami egy ilyen úgynevezett rendelésen folyik, minden józan, reális polgári elme csak felháborodni tud, mint az emberi, sőt társadalmi érdek és mindenfajta méltányosság semmibe vételén - kivéve Kelet-Európát, ahol az ilyesmit mindenki természetesnek veszi. A nyugati és a keleti társadalmi válság tehát abszolút más talajban gyökerezik. A mi igazságtalanság-küszöbünk, anómiaküszöbünk sokkal, de sokkal alacsonyabb, mint a nyugati polgári társadalmaké.

MH: – Az ön véleménye szerint mi az úgynevezett társadalmi gyökere ennek?

– Mint saját kutatásaim során is tapasztaltam - a negatív identitás. Ennek a századnak a történetén ez a szociálpszichológiai jelenség végighúzódik. A század történelmi helyzetei másutt csak időnként, de ebben a régióban folyamatosan produkálták a kiszolgáltatottság élményt, a méltánytalanságot és igazságtalanságot, a tényt, hogy a történelem csak elvesz, anélkül, hogy adna. Nemzedékek hosszú során át kialakult a reflex, hogy ebben a térségben csak megaláztatások, szenvedések várnak az emberre, ebben kell élnie, ez a normális. Ha véletlenül kisüt a nap, az valami rendkívüli, mert itt mindig zuhog az eső, itt állandóan besároznak, a földre döngölnek, eltaposnak. A szociológiai kutatást említettem mint bizonyítékot: a nyolcvanas évek elején, amikor olyan szabadon azért még nem is beszéltek az emberek, egy kérdőívben megkérdezettek harmincöt-negyven százaléka igennel válaszolt olyan kérdésekre, hogy érte-e őt vagy családtagját politikai, ideológiai, nemzeti vagy vallási hovatartozásból adódó üldöztetés, sérelem. Az itteni családokba be van kódolva a fájdalom, a szenvedés; a felnövekvő gyermekek ezt tanulják meg, ez a magától értetődő. És gondoljuk meg, ez egy iszonyatos magas gát a produktivitás, a konstruktivitás, a kreativitás előtt. Ha valaki magától értetődőnek tartja, hogy megalázzák, hivatalos leveleire nem válaszolnak, órákon át, állva várattják bármelyik hivatalban, sőt üzletben és utána magyarázat nélkül elküldik, mert nem tartoznak neki elszámolással a hatalmi szervek, annak átalakul az egész

világképe, a saját magáról alkotott képet is beleértve: világ- és énképe negatívba fordul. És ennek megfelelően fog cselekedni is – vagy passzivitásba menekül.

MH: – Azt mondja, így általánosságban fogalmazva, hogy megalázva váratták, nem válaszolnak - de hát személyek hordozzák, képviselik, közvetítik ezt a megsemmisítő, megalázó életeményt, vagyis mi magunk.

- Nietzsche, akitől könyvem címét kölcsönöztem, mondta annak idején, hogy a történelmet vagy társadalmat - attól függ, honnan, melyik filozófiai dimenzióból nézzük – két grammatikai paradigma határozza meg, a cselekvő és a szenvedő paradigma. Egyértelműnek tűnik előttem, hogy Közép- és Kelet-Európában - minél keletebbre nézünk, annál inkább - a szenvedő paradigma az érvényes. Magyarul ezt persze nehéz visszaadni, mert nálunk kihalt a szenvedő igeragozás; de a szemlélet hogy velem történnek a dolgok akaratom nélkül, általános. Ilyen szempontból nagyon érdekes, ha például egy hóhérrel kerül kapcsolatba az ember. Én véletlenül találkoztam egy ilyen emberrel, ő volt az ötvenhatos Mansfeld Péter kivégzője. Ez a hóhér úgy adja elő Mansfeld Péter akasztását, hogy hát ez megtörtént velünk. Mintha nem is akasztotta volna fel. És valahol tényleg nem ő akasztotta fel, mert volt egy embertelen rend, mely hóhért és áldozatot engedelmessé – azaz szenvedni – kényszerített. Ez egy fantasztikus tapasztalat, amely – hangsúlyozom – ebben az évszázadban nemzedékről nemzedékre öröklődött és azok, akik a cselekvő igeragozás alapján tudtak csak élni, létezni, vagy megőrültek, vagy belső emigrációba kényszerítették magukat – mint például Bibó István –, vagy pedig Nyugaton élnek. A két paradigma máig szilárdan fennálló különbségét az jelzi igen ékesszólóan, hogy nem azok jelennek meg itthon, esetenként a politikai életben is, akik sikeresek, akik Nyugaton a cselekvő „igeragozást” követve fel tudtak építeni mondjuk egy vállalatbirodalmat, a világ vezető tőzsdehatalmasságai közé emelkedtek, létrehozta a semmiből valamit - hanem zömmel a sikertelenek, a kudarcra terheltek jönnek ide vissza; s ők tanítanak most szívesen minket cselekedni.

MH: – Milyenek látja a jövő eshetőségeit? Tudvalevő, hogy a közvélemény egy része kifejezetten a káosztól tart...

– A mai zűrzavaros állapotot én a pesszimistákkal ellentétben termékenynek érzem; az értékek felkavarodása - vegyülve a már emlegetett pragmatikus, szívós, a mindennapokban teremteni vágyó igyekezettel - valódi csodákra teheti képessé a társadalmat. Nem nagy, megváltó csodákra kell gondolni. Annyi történik, hogy valaki nyit egy virágboltot. Vagy én szervezek itt az ELTE-n Örkény Antallal egy angol nyelvű kisebbségpszichológiai továbbképző programot. Apró dolgokban megnyilvánuló racionális kalkuláció és cselekvés - ennek van fejlődési perspektívája. Ebben az ember már mint cselekvő jelenik meg, nem mint elszenvedő.

MH: – Nem vezethet az értékek felkavarodása új konszolidáció helyett új és új regionális konfliktusokhoz, „törzsi villongásokhoz”, helyi háborúhoz?

– Szét kell választani a közép-európai és a kelet-európai régiót. Szűcs Jenő európai régiókról szóló munkáját újra kell olvasni csak azért is, mert a hírek, a követett politikák

mátrixa van benne Európa három fejlődési régióját tárgyaló művében és ebben határozottan, szigorúan megkülönbözteti Közép- és Kelet-Európát. Közép-Európa lényegi vonása, hogy „követésre kész”, szemben a kelet-európai régióval, ahol a bizantinus struktúrák oly mélyen beivódtak a lelkekbe és a viszonyokba, hogy lehetetlenné teszik még az előbb emlegetett kis pragmatizmusok érvényesülését is. Természetes közeg keleten a diktatúra és az egyik diktatúrából a másikba való átmenetnek van egy periódusa, amit annak idején úgy tanultunk meg oroszul, hogy „szmútnije vremena”, zavaros idők. Tőlünk keletre most zavaros időket élnek, de semmifajta kételye nem lehet afelől egy történésznek vagy szociológusnak, aki ismeri ezeknek a népeknek a történelmét, hogy ezek a zavaros idők elmúlnak, jön egy új diktatúra, rendet teremt, és az ismét csak temetői rend lesz. Közép-Európában a történelemnek ennyire szomorú periodicitása azért nem figyelhető meg. Itt hosszú reformkorszakok szoktak váltakozni hosszú halott korszakokkal. De igazi kemény diktatúrák fennállása, a reménytelenség teljessége nem jellemzi e régió történetét. Vessük össze a lengyelek, csehek, magyarok, illetve a szerbek, a románok, a bolgárok, az oroszok történelmét.

MH: – A mai politikai retorika viszont azt sugallja, hogy a sok évszázados középhelyzet után megvan az esélyünk, hogy felzárkózzunk a nagyok, a fejlettek, a „nyugatiak” közé.

– Nincs meg az esélyünk. Azt, hogy itt „amerika” lehet, el kell felejteni; arra ki sem térek, hogy már Amerika sem „amerika” többé. De hasonlítsuk össze Mária Terézia uralkodását Ferenc császáréval. Most elmúlt egy ferenci periódus és reményeink lehetnek arra, hogy egy Mária Teréziához hasonló nyugodt fejlődési korszak következhet. De illúziókat ne dédelgessünk. Elmeget az ember tanulságért Tatára; egy nagyon szép barokk kisváros, de ha összehasonlítjuk, miket építettek a tizennyolcadik század végén Olaszországban vagy Franciaországban, akkor egyszerűen nevetséges ez az építészeti teljesítmény. A mi standardunkhoz képest viszont hatalmas dolog.

MH: – Egy nagyon decens fejlődési projektet kellene követnünk, amelynek nem lenne nagyobb célja, mint Burgenland utolérése. Végül is Burgenlandban mi a helyzet? Amerikához mérve kétségkívül nincs négy fürdőszoba, öt telefon, három autó a háztartásban, de mindenkinek van tisztességes lakása, ahol meghúzódhat, kocsija, kertje, egy évben egyszer el tud menni három hétre nyaralni, egészségügyi ellátása biztosított, felnevelheti a gyerekeit, élhet, amíg meg nem hal - mi kell ehhez képest?

– Azt kellene tudatosítani a magyar társadalomban, hogy ez maga egy százéves program. Ahogyan régen fel volt írva az újságok fejlécére, hogy világ proletárjai egyesüljete, ma fel kellene írni: Értjük utol Burgenlandot!

MH: – De ma inkább a szegregáció erősödik; nem az egész társadalom emelkedik, hanem egy nagyon kis hányad kezd nagyon jól élni, a többi, a középosztály pedig leszakad. A korábban említett pragmatikus és becsületes kisvállalkozások tönkremennek, a maffiózók pedig virulnak. Kialakul egy modern rendi társadalom, felső néhány ezerrel és nyomornegyedekkel - mint mondjuk Dél-Amerikában.

- Maradjunk a kissé erőltetett történelmi analógiánál; Mária Terézia korának virágzása is

úgy kezdődött, hogy zsoldosvezérek kaptak főhercegi, grófi címeket és hoztak létre elkobzott kuruc birtokokból prosperáló uradalmakat. Bele kell nyugodni, hogy minden aranykornak van egy alapozó időszaka, és az építkezésekről tudjuk, hogy az alapozás felszínre hozza mindazt, ami sár, salak, ami esetleg borzalmas is. Ám az alapok felforgatása olyan energiákat is felszabadít, melyek konstruktívak lesznek, és képesek maguk alá gyűrni, folyamatos kontroll alatt tartani a destruktív erőket. Nálunk ez az úgynevezett gengsztermentalitás nem meghatározó társadalmi légkör, hanem az átalakulás kísérőjelensége. Nem arról van szó, hogy angyalok vegyék át az irányítást egy megújuló társadalomban. Hanem többek között arról, hogy bizonyosan lesznek immár választások, és válasszanak ezeken olyan pártokat az emberek, melyek hihetően tudják ígérni: visszaszorítják ezt az agresszív tendenciát.

MH: – Egy másik kelet-európai típusú híresztelés nem is oly régen még éppen erre, vagyis a választások esélyére vonatkozott: úgysem engedik a hatalom mai birtokosai, hogy választások legyenek - némely értelmiségi körök egyenesen egy Boross-Lezsák puccsot emlegettek.

- A puccsok mélységesen idegenek a magyar politikai mentalitástól. Magyarországon soha nem volt igazi puccs, olyan, amely saját belső erőiből építkezve konszolidálódni tudott volna. Csak olyanok voltak, amelyek idegen erő segítségével vették át a hatalmat. De most, ha bárki politikai puccsot hajtana végre - s ez Lengyel László gondolata, nem az enyém, de én is így látom - képzeljük el, mi történik a következő napon? Ki fog dolgozni, ki fogja kinyitni az élelmiszerboltot, ki fog bejönni az egyetemre tanítani? Senki. Itt van a kis modellpuccs a rádióban és a televízióban, és mi történt? Elborította mindkettőt a tehetségtelenség és a szenny. Működik a rádió és a televízió? Nem működik. Ki feltételezhetné, hogy egy hasonló logika mellé szintúgy erőszakosan szervezett társadalom teljesítménye jobb lesz, mint a rádióé és a televízióé? Ráadásul ma a külpolitikai légkör sem olyan, amely lehetővé tenné a magyar belpolitika „rádió- és televíziósítását”.